

KRZYSZTOF GARBACZ

KULTURA PRZEWORSKA WE WSCHODNIEJ CZĘŚCI NIECKI NIDZIAŃSKIEJ¹

Pojawienie się kultury przeworskiej we wschodniej części Niecki Nidziańskiej, czyli w strefie między Nidą, Wisłą a Wyżyną Kielecko-Sandomierską, wiąże się z jej wczesnymi fazami rozwojowymi, przypadającymi na młodszy okres przedrzymski.

W granicach tego obszaru znajdują się takie subregiony, jak: Dolina Nidy, Niecka Solecka, Niecka Połaniecka, Garb Pińczowski, Płaskowyż Szaniecki i Płaskowyż Szydłowski. Powierzchnia tego makroregionu wynosi około 2726 km². Wschodnia część Niecki Nidziańskiej od południowego-zachodu i zachodu graniczy z jej zachodnią częścią, od północy z Górami Świętokrzyskimi, od północnego-wschodu z Wyżyną Sandomierską, a od południowego-wschodu z Niziną Nadwiślańską i Kotliną Sandomierską (Kondracki 1981, s. 356–367, 396–399).

Znaleziska archeologiczne kojarzone z czasami funkcjonowania kultury przeworskiej znane są z co najmniej 669 stanowisk, w tym z około 520 zlokalizowanych. W oparciu o dostępny materiał źródłowy trudno jest ściśle odtworzyć etapy rozprzestrzenienia się tej kultury na opisywanym obszarze, ale wydaje się możliwe rozpoznanie kierunków rozwoju osadnictwa wczesnoprzeworskiego.

Jak się przyjmuje, krystalizowanie się kultury przeworskiej nastąpiło prawdopodobnie przede wszystkim na obszarach Wielkopolski, Śląska, Kujaw, a także Mazowsza północnego i częściowo zachodniego (Godłowski 1981, s. 120; 1985, s. 16; Dąbrowska 1988, s. 73).

¹ Serdecznie dziękuję Panu prof. dr. hab. Zenonowi Woźniakowi za wiele cennych uwag i wskazówek, czynionych podczas opracowywania szeroko pojętej problematyki kultury przeworskiej na omawianym obszarze, w tym zagadnień poruszonych w niniejszym artykule (zob. K. Garbacz 1999).

Z obszaru Niecki Nidziańskiej oraz z Wyżyny Sandomierskiej, znane są znaleziska m. in. zapinek, występujących już w pierwszej fazie młodszego okresu przedrzymskiego, ale charakterystycznych też dla fazy A_2 . Jak się sądzi, cmentarzysko w Błoniu funkcjonowało od zaawansowanego odcinka fazy A_1 , prawdopodobnie do fazy przejściowej A_2/A_3 lub do początku A_3 (Jamka 1972, s. 168–169, 171; Woźniak 1972, s. 191; 1994, s. 129). Osadnictwo wczesnoprzeworskie na Wyżynie Sandomierskiej poświadczane jest też znaleziskami z innych stanowisk, ale nie znamy stąd precyzyjnych wyznaczników chronologicznych (por. Woźniak 1994, s. 131–132, 137 ryc. 1). Natomiast obszary położone na zachód i północ od wschodniej części Niecki Nidziańskiej, a więc obejmujące znaczne połacie sięgające poza górną Pilicę i Wartę oraz Góry Świętokrzyskie, pozbawione są jakichkolwiek śladów osadnictwa z młodszego okresu przedrzymskiego (por. Wielowiejski 1960, mapa I; Godłowski 1985, mapy 1 i 2; Dąbrowska 1986, mapa 1; 1988, s. 65–66, mapa 2).

Rozwijająca się kultura przeworska objęła obszary, które częściowo zajęte były przez osadnictwo wcześniejsze. Mamy tu na myśli osadnictwo kultury pomorskiej, we wcześniejszej literaturze funkcjonującej pod różnymi terminami (np. grobów skrzynkowych i podkloszowych, pomorski i grobów kloszowych kompleks kulturowy czy łużycko-pomorsko-kloszowy kompleks kulturowy) (Nosek 1946; Woźniak 1968, s. 302–308; Marciniak 1972, s. 119, zob. też Czopek 1992, s. 13–14). Generalnie podkreśla się zbieżność ogólnych zasięgów kultury pomorskiej i przeworskiej (np. Godłowski 1977b, s. 162–163; Dąbrowska 1988, s. 85). W niniejszym opracowaniu problem dotyczący ewentualnych związków genetycznych pomiędzy obydwoma jednostkami kulturowymi zostanie jedynie zasygnalizowany. Wypada stwierdzić, że funkcjonujący od wielu lat w literaturze pogląd, przyjmujący istnienie bezpośrednich związków między kulturą pomorską a przeworską, obecnie coraz częściej jest kwestionowany. W miejscach, gdzie odkryto ślady obydwu kultur, dostrzega się różnice w mikrogeografii osadnictwa (lokalizacja osad i cmentarzysk w różnych miejscach) czy w formach ceramiki, które są bardzo odmienne (Godłowski 1977a, s. 162; Dąbrowska 1988, s. 90, 96). Dla obszaru, którym się zajmuję, nie przeprowadziłem szczegółowej kwerendy wyników badań AZP odnośnie stanowisk kultury pomorskiej, brak mi więc szczegółowych danych do analizowanej kwestii. Natomiast posługując się jedynie źródłami publikowanymi, głównie w formie map (Nosek 1946, tabl. XXV; Malinowski 1969; 1975, ryc. 1; Marciniak 1972, ryc. 1) i porównując je z mapą 1 z niniejszego opracowania, stwierdza się duże zróżnicowanie w lokalizacji stanowisk opisywanych kultur w obrębie wschodniej części Niecki Nidziańskiej. Wyraźna koncentracja stanowisk kultury pomorskiej występuje w rejonie dorzecza środkowej Nidy, a następnie dopiero na Wyżynie Sandomierskiej oraz na terenach graniczących z Niecką Nidziańską. Obszar osadnictwa kultury przewor-

skiej z młodszego okresu przedrzymskiego w niewielkim stopniu pokrywa się z lokalizacją stanowisk kultury pomorskiej. Stanowiska obydwu kultur zostały odkryte w obrębie niewielu miejscowości (Brzegi, Janina, Kawczyce, Kłępie Dolne i Górne, Korytnica, Pińczów, Rzeszutki, Zagość). Osadnictwo kultury przeworskiej rozprzestrzeniło się szerokim pasem w kierunku wschodnim, nieznacznie przekraczając rzekę Wschodnią. Tak więc w świetle posiadanych danych nie można definitywnie stwierdzić: czy i ewentualnie w jakim stopniu osadnictwo obydwu kultur było ze sobą powiązane? Być może nowych danych dostarczyłaby analiza stanowisk i materiałów pochodzących z odkryć dokonanych w ostatnich latach, zwłaszcza z badań powierzchniowych AZP. Na obszarze Wyżyny Sandomierskiej zasięg osadnictwa kultury pomorskiej i wczesnoprzeworskiej jest dość zbieżny. Jednak interesujący wielu autorów problem powiązań genetycznych między omawianymi kulturami jest także w tym przypadku trudny do rozstrzygnięcia, bowiem za mało jest przemawiających za tym istotnych przesłanek (współwystępowanie grobów i materiałów kultury pomorskiej i przeworskiej w Błoniu, położenie niektórych stanowisk w bezpośrednim sąsiedztwie) (Z. Woźniak 1994, s. 128–129).

Z północno-wschodniej partii Niecki Nidziańskiej, z pogranicza Wyżyny Sandomierskiej pochodzi niewiele znalezisk o wczesnym datowaniu. Najbardziej precyzyjną chronologię ma zapinka odmiany H z Bogorii (Kostrzewski 1921, s. 120), datowana na fazę A_2 (T. Dąbrowska 1988, s. 24 tabl. III, 46). Pozostałe znaleziska to skorupa grafitowa ze Świnia Starych i niezidentyfikowana zapinka z Koprzywnicy, określona jako lateńska (Jamka 1931, s. 31). Pojawienie się znalezisk łużyckich z młodszego okresu przedrzymskiego w tej części opisywanego obszaru należy łączyć z dość silnie rozwijającym się osadnictwem na Wyżynie Sandomierskiej, skąd znane jest wspomniane wyżej cmentarzysko w Błoniu, ze 195–198 grobami, mającymi wielkie znaczenie dla poznania chronologii omawianego okresu (Mycielska, Woźniak 1988).

Po prawej stronie Wisły, w okolicach Tarnobrzega, a więc w rejonie sąsiadującym z Wyżyną Sandomierską, brak jest pewnych stanowisk wczesnoprzeworskich, natomiast znane są znaleziska o proveniencji celtyckiej. Chodzi tu o fragment bransolety szklanej z Tarnobrzega-Zakrzowa typu 8b wg T. E. Haevernick (1960, s. 87n), datowanej na fazę C okresu lateńskiego (najpewniej C_{1b}) (Podgórska-Czopek, Czopek 1991, s. 103–104; Woźniak 1994, s. 131), a także o skorupę grafitową z Baranowa Sandomierskiego (Woźniak 1994, s. 133). Pochodzącą najpewniej ze złoza wtórnego bransoletę (obiekt 7 z faz B_1/B_2-C_1 okresu rzymskiego — Podgórska-Czopek, Czopek 1991, s. 110), jak również pojedyncze znalezisko ceramiki grafitowej najwłaściwiej należy traktować jako ślady penetracji i gospodarczego wykorzystywania tego obszaru przez ludność mieszkającą po lewej stronie Wisły (Woźniak 1994, s. 128).

Liczne znaleziska o pochodzeniu celtyckim świadczą o kontaktach z grupą tyniecką, a niewykluczone, że także bezpośrednio ze wschodnią Słowacją i Rusią Zakarpacką (Woźniak 1994, s. 133).

O ile na północnym wschodzie omawianego obszaru mamy do czynienia z pojedynczymi znaleziskami z młodszego okresu przedrzymskiego, o tyle na obszarze pomiędzy środkową i dolną Nidą a rejonem górnej i środkowej Wschodniej dostrzec można oznaki intensywnego rozwoju osadnictwa kultury przeworskiej. Znamy stąd około 120 (15 niepewnych) stanowisk o chronologii przedrzymskiej, najczęściej pojedynczo rozrzuconych na znacznej przestrzeni, chociaż można zaobserwować też tworzenie się niektórych skupisk osadniczych poprzez zakładanie w sąsiedztwie 2 osad.

Generalnie prawie zupełnie brak jest zabytków z fazy A_1 , które mogłyby ewentualnie poświadczyć najwcześniejszy okres rozwoju kultury przeworskiej na obszarze wschodniej części Niecki Nidziańskiej. Za najstarszą zapinkę można uznać egzemplarz odmiany C, znaleziony w grobie 1 w Korytnicy (Skurczyński 1947, s. 12, 31, rys. 12), charakterystycznej dla fazy A_1 , ale występującej też w fazie A_2 . Fibula z Korytnicy należy do dłuższych egzemplarzy (ok. 9,5 cm), więc jej chronologię należy kojarzyć ze starszym odcinkiem (por. T. Dąbrowska 1988, s. 22 tabl. I, 18, s. 27–28). Tak też można datować grób 1. A więc czas założenia nekropoli w Korytnicy może łączyć się z fazą A_1 młodszego okresu przedrzymskiego. Problem czasu funkcjonowania tego cmentarzyska do dziś nie jest rozstrzygnięty, bowiem materiały z badań amatorskich ks. S. Skurczyńskiego nie zostały naukowo opracowane. Nie wiadomo, ile grobów pochodziło z najstarszych faz kultury przeworskiej, a także z okresu rzymskiego. Cmentarzysko w Korytnicy wiązane było ze skupiskiem osadnictwa kultury przeworskiej, wyodrębniającym się na tle pustek osadniczych w rejonie górnej Nidy (Godłowski 1981, s. 122; 1985, s. 31, mapy 1–2; Kaczanowski, Madyda-Legutko 1986, s. 94, mapa 2, s. 108, mapa 5, s. 110, mapa 6; T. Dąbrowska 1988, mapa 2). Można jednak założyć, że proces kształtowania się kultury przeworskiej na większej części opisywanego obszaru rozpoczął się już w fazie A_1 , choć, poza wspomnianą fibulą typu C, brak jest pewnych znalezisk charakterystycznych dla najstarszej fazy młodszego okresu przedrzymskiego.

Z obszaru wschodniej części Niecki Nidziańskiej niewiele znanych jest form zabytków charakterystycznych dla fazy A_2 młodszego okresu przedrzymskiego. Jedyna, wspomniana wyżej, zapinka (odmiany H) została znaleziona luźno w Bogorii, a więc w zasadzie na skraju opisywanego obszaru w bezpośrednim sąsiedztwie Wyżyny Sandomierskiej. Natomiast więcej jest znanych mieczy, a mianowicie 4 egzemplarze: 3 z Korytnicy i jeden z Wilkowej (Garbacz 2000b). Trzy z nich (Wilkowa, grób 3, Korytnica, groby 5 i 4 — 1 egz.) zaliczone są do typu I i datowane na fazę A_2 . Drugi miecz z grobu 4 z Korytnicy jako typ III

datuje się od fazy przejściowej A_2/A_3 do B_{1a} wczesnego okresu rzymskiego (Łuczkiwicz 1997, s. 181).

Na wczesne pochodzenie niektórych stanowisk wskazuje analiza części ceramiki o pogrubionych i facetowanych krawędziach wylewów, charakterystycznych dla faz A_1 – A_2 (np. Karsy Małe, stan. 12; Janina, stan. 28; Kików, stan. 8; Kotlice, stan. 2; Pińczów, stan. 14; Rzeszutki, stan. 1 i ?; Sichów Duży, stan. 14; Korytnica, stan. ?; Skorocice-Aleksandrów, stan. 4). Stanowiska te rozrzucone są na znacznym obszarze pomiędzy Nidą a dorzeczem Wschodniej.

Zabytki charakterystyczne dla fazy A_3 są również nieliczne. Z omawianego obszaru znane są tylko 2 fibule typu M z Korytnicy, z grobu 4 (Skurczyński 1947, s. 13, 32, rys. 15). Uściślenie chronologii dla pozostałych kategorii zabytków, zwłaszcza ceramiki, jest utrudnione. Wiele form naczyń, obecnych w fazie A_3 , występuje jeszcze na początku wczesnego okresu rzymskiego.

Przeprowadzając kwerendę źródłową, obejmującą wschodnią część Niecki Nidziańskiej i tereny sąsiednie, nie natrafiłem na znaleziska, których obecność mogłaby zmienić krańcowo pogląd na sytuację osadniczą wokół opisywanego obszaru. Wprawdzie w wielu rejonach nie prowadzono badań powierzchniowych metodą AZP, ale wydaje się, że obraz osadnictwa wczesnoprzeworskiego w oparciu o dotychczas zarejestrowane źródła jest wiarygodny. Znaczne obszary na zachód od górnej i środkowej Nidy, a także na północ od jej górnego odcinka uważane są za pustki osadnicze (Wielowiejski 1960, mapa I; Kuczyński 1968, s. 62, ryc. 1; Dąbrowska 1988, s. 65–66, mapa 2). Jedynie tereny na południowy-zachód od dolnej Nidy były zasiedlone w młodszym okresie przedrzymskim i to intensywnie, co wiąże się z osadnictwem ludności grupy tynieckiej, zajmującej głównie obszar podkrakowski aż po dolny odcinek Nidy (Woźniak 1970, mapa 3).

Tak więc w rejonie zachodniej Małopolski w młodszym okresie przedrzymskim ukształtowały się dwie jednostki kulturowe, a mianowicie grupa tyniecka oraz kultura przeworska². Jako granicę pomiędzy nimi przyjmuje się Nidę w jej dolnym odcinku (Woźniak 1970, mapy 3 i 5).

² Grupa tyniecka zajmowała część obszaru Małopolski zachodniej, tj. pas szerokości ok. 30 km po lewej stronie Wisły od doliny Prądnika, Krakowa i Tyńca na zachodzie po Nidę na wschodzie (Woźniak 1970, s. 208–210; 1981, s. 257). Wydzielenia tej grupy dokonał Z. Woźniak na podstawie materiałów zabytkowych, reprezentatywnych z jednej strony dla kultury lateńskiej, a z drugiej dla kultury przeworskiej (Woźniak 1972, s. 185–186; zob. też Woźniak 1970, s. 105–138). Zasadniczo w grupie tej wydzielił się 3 fazy rozwojowe: starszą z celtycką ceramiką grafitową i „siwą” oraz mniej liczną ceramiką ręcznie lepioną, nawiązującą do znanej z osad morawskich, II fazę z analogicznymi typami ceramiki, a także liczną ceramiką w typie kultury przeworskiej, oraz III, w której pojawia się ceramika malowana, zanika „siwa”, a grafitowa występuje bardzo rzadko (Woźniak 1970, s. 110–127, 133–138; 1972, s. 187; 1981, s. 257, 259–260; 1996, s. 169–170). W czasie rozwoju tej fazy dominuje ceramika ręcznie lepioną, wśród której pojawiają się też formy puchowskie. Materiały o czystym celtyckim charakterze, reprezentatywne dla

Ukształtowanie się po obu stronach Nidy dwóch jednostek kulturowych na pewno odbywało się w procesie wzajemnych oddziaływań ludności mieszkającej na obszarze wschodniej części Niecki Nidziańskiej i terenach zajętych przez „mieszana grupę celto-przeworską”. Ceramika przeworska z faz A_1 – A_2 spotykana jest już na najstarszych osadach II fazy grupy tynieckiej na jej całym obszarze. Mamy tu do czynienia z nasuwaniem się elementów przeworskich od strony północno-wschodniej. Ten proces najsilniej uwidocznił się we wschodniej partii grupy tynieckiej, gdzie spotyka się ślady przeworskiego rytuału pogrzebowego. Na terenach położonych na zachód od Nidy, można zaobserwować nasilenie procesów kolonizacyjnych ze strony kultury przeworskiej i być może przed końcem fazy A_2 młodszego okresu przedrzymskiego (LT D₁) większość obszarów między Nidą a Nidzicą była pod jej wpływem, choć spotyka się też tutaj materiały o charakterze „celto-przeworskim” (Jakuszowice, jama 479) (Woźniak 1986, s. 17; Kubicha 1997, s. 305, 306, ryc. 5). Z młodziej fazy znane są znaleziska ceramiki malowanej, występującej jednak głównie w okolicach Krakowa, natomiast z rejonu Szreniawy, Nidzicy i Nidy pochodzi stosunkowo mniej znalezisk (Jakuszowice — Godłowski 1992, s. 41; Pelczyska — Rudnicki 1996, s. 249; Dalewice — Trzeciecki 1996, s. 259, 264; Ratajów, Przemęczany, Kijany — Woźniak 1970, s. 212). Generalnie wschodnie obszary grupy tynieckiej zawierały dużo mniej elementów lateńskich, natomiast dużo silniejsza jest infiltracja kultury przeworskiej (T. Dąbrowska 1988, s. 121–122).

Najmłodsze materiały o charakterze „tynieckim”, pochodzące z terenów na wschód od Szreniawy, datuje się na fazę LT D₂ (Pelczyska, budynek I/1961 — Rudnicki 1996, s. 253).

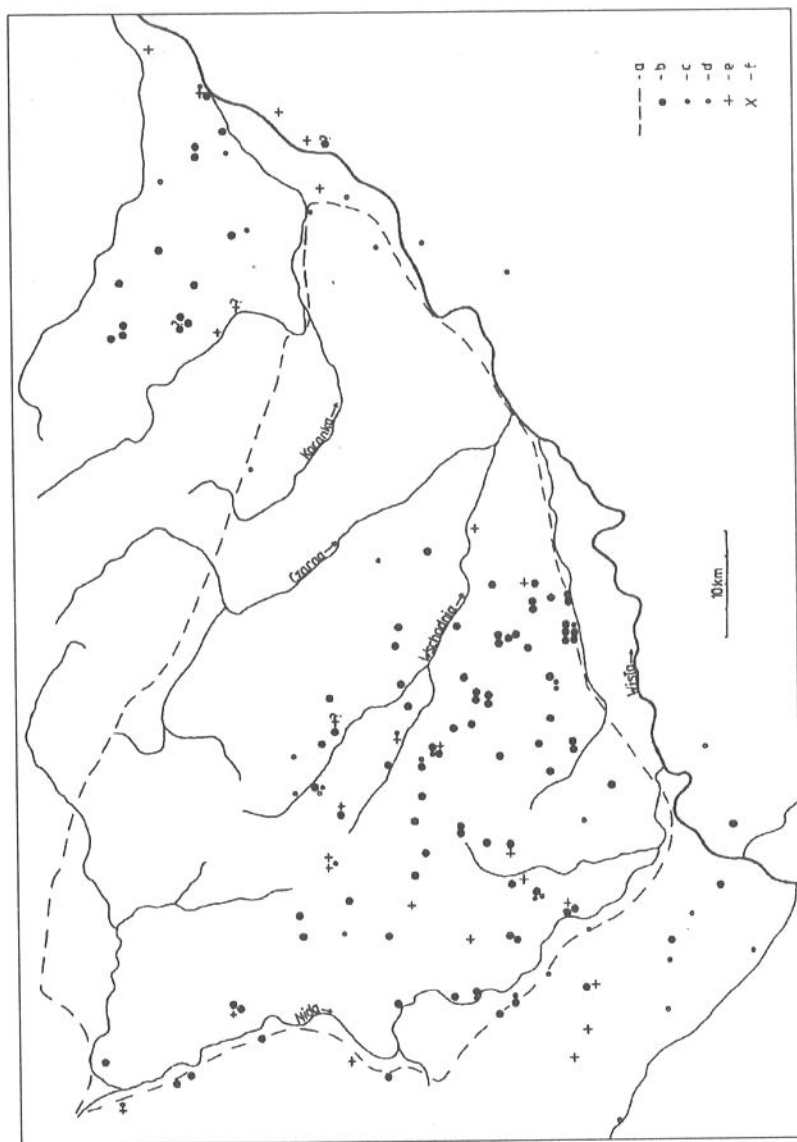
Dane źródłowe, jakimi obecnie dysponujemy, nie pozwalają na jednoznaczne określenie procesu zasiedlenia obszaru wschodniej części Niecki Nidziańskiej. Do tego konieczne jest przeprowadzenie badań wykopaliskowych na kluczowych stanowiskach — dużych osadach oraz ewentualnych cmentarzyskach. Pewne jest to, że osadnictwo kultury przeworskiej już od młodszego okresu przedrzymskiego rozwijało się intensywnie na tym terenie i rozprzestrzeniało się także na obszary międzyrzecza Nidy i Nidzicy (por. Kubicha 1997, s. 305, 307, 309). Z kolei

najstarszej fazy, pozbawione komponentów przeworskich, pochodzą m.in. z Pelczysk (Rudnicki 1996, s. 243–244), Dalewic (Trzeciecki 1996, s. 259), Chrobrza (Dąbrowska 1961, s. 211; 1965, s. 321, 322; J. Potocki 1962, s. 312–315); Krakowa-Pleszowa (P. Poleska 1996, s. 213, 215, 217, 218–220), Krakowa-Wyciąża (Woźniak 1996, s. 169), Słonowic i Jakuszowic (Kubicha 1997, s. 302 ryc. 4, s. 303–304). Obiekty z materiałami charakterystycznymi dla fazy II odkryto w Pelczyskach (Rudnicki 1996, s. 244), Dalewicach, Krakowie-Pleszowie (Poleska 1996, s. 222–223) i Krakowie-Wyciążach (Woźniak 1996, s. 169). Do fazy III należą materiały m.in. z Krakowa-Krzyszawic (Poleska, Toboła 1987, 1988), Krakowa-Mogiły, Krakowa-Tyńca (Woźniak 1970, s. 325, 324), Krakowa-Wyciąża (Woźniak 1992, s. 15), Podłęża (Woźniak 1990).

wyjaśnienia wymagałaby również kwestia zasięgu ewentualnej penetracji niektórych rejonów opisywanego obszaru przez ludność grupy tynieckiej. Pewną wskazówką mogą tu być znalezione w wypełniku częściowo wyeksplorowanego obiektu nr 3 na osadzie w Karsach Małych (stan. 12) fragmenty celtyckiego naczynia malowanego obok licznych ułamków ceramiki kultury przeworskiej. Badania na tym stanowisku miały charakter rozpoznawczy, ale jego stratygrafia oraz inne znaleziska (m.in. denar republikański C. Talny z 154 r. przed Chr.) mogą wskazywać na duże znaczenie tego, położonego w dolinie Wisły, osiedla w młodszym okresie przedrzymskim i później w okresie rzymskim. Oczywiście nie jest wykluczone, że w przypadku tego stanowiska, a także osady w Kowali (stan. 2), skąd znana jest skorupa grafitowa, mamy do czynienia wyłącznie z importami celtyckimi, znalezionymi na obszarze osiedli kultury przeworskiej.

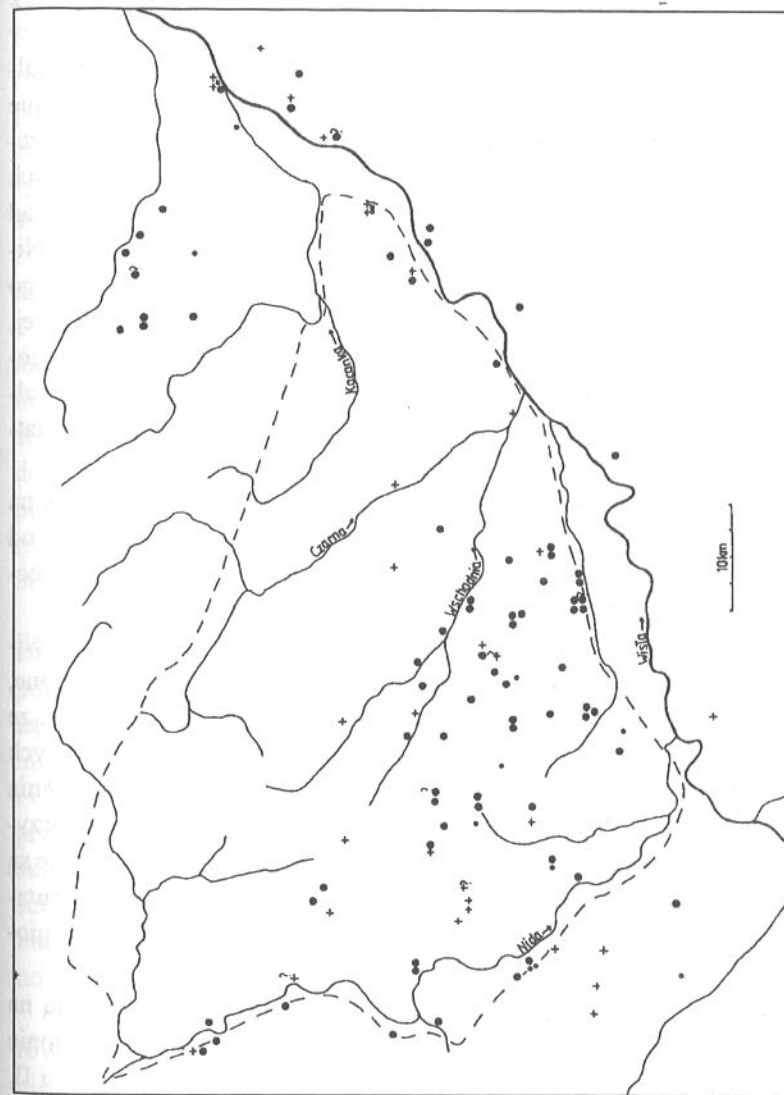
Analizując mapę osadnictwa można wywnioskować, że ekspansja osadnictwa kultury przeworskiej na obszarze wschodniej części Niecki Nidziańskiej w młodszym okresie przedrzymskim przebiegała dwukierunkowo (ryc. 1). Po pierwsze, obserwujemy rozwój osadnictwa wzdłuż Nidy, w rejonie środkowego odcinka (Korytnica) i dolnego biegu rzeki. Ludność penetrująca ten obszar zajmowała tereny w pobliżu koryta rzeki, na stokach jej doliny, począwszy od rejonu Kobylnik po Tokarnię w okolicach Czarnej i Białej Nidy. W tym pasie lokalizuje się cmentarzysko w Korytnicy, które stanowi jeden z istotnych elementów osadnictwa nad Nidą. Po drugie, wydaje się być widoczna wyraźna ekspansja ludności w młodszym okresie przedrzymskim znad Nidy szerokim pasem w kierunku wschodnim i północno-wschodnim. I tu, począwszy od odcinka dolnej Nidy po mniej więcej granicę środkowego i dolnego biegu Wschodniej, zostaje założonych wiele osad, najczęściej lokowanych na stokach dolin różnych cieków wodnych, także większych jak Wschodnia czy Strumień.

Uchwycenie wczesnych faz rozwojowych kultury przeworskiej utrudnia również słaba znajomość cmentarzysk wczesnoprzeworskich, o których przeważnie informują ogólne wzmianki zawarte w literaturze bądź archiwach. Wspomniane wcześniej wyniki badań na nekropoli w Korytnicy nie doczekały się pełnej publikacji, a eksploracja cmentarzyska wczesnoprzeworskiego w Wilkowej została przerwana w 1991 r. i do dziś nie wznowiono tam badań. Wprawdzie w pierwszych sezonach badawczych skupiono się na ratowaniu zniszczonej partii stanowiska, ale uzyskane w końcowym etapie wyniki badań pozwalają przypuszczać, że do odkrycia pozostała duża część nie zniszczonej nekropoli. Dotychczasowe wydobyte materiały skłaniają do przyjęcia datowania cmentarzyska na młodszy okres przedrzymski, począwszy od fazy A_2 do A_3 . Wprawdzie nekropola ta położona jest na skraju obszaru, objętego w tym czasie penetracją osadniczą, ale nie jest wykluczone, że stanowiła ona element lokalnego skupiska osadniczego, dotychczas nie zlokalizowanego. Z innych stanowisk sepulkralnych pewne znacze-

Ryc. 1. Osadnictwo kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim we wschodniej części Nidziańskiej na tle osadnictwa na terenach sąsiednich. Legenda do rycin 1-4: a — granica wschodniej części Nidziańskiej, b — osada, c — ślad osadnictwa, d — stanowisko nieokreślone, e — stanowisko sepulkralne, f — stanowisko jaskiniowe.

Fig. 1. The Przeworsk culture settlement during the Late Pre-Roman Period in the eastern part of the Nida Basin on the background of adjacent territories. Legend to figures 1-4: a — limits of the eastern part of the Nida Basin, b — settlement site, c — settlement vestige, d — undetermined site, e — sepulchral site, f — cave site.

Ryc. 2. Osadnictwo kultury przeworskiej w wczesnym okresie rzymskim we wschodniej części Nidziańskiej na tle osadnictwa na terenach sąsiednich.

Fig. 2. The Przeworsk culture settlement during the Early Roman Period in the eastern part of the Nida Basin on the background of adjacent territories.

nie dla ustaleń chronologicznych może mieć grób z Bosowic, z naczyniem odwrotnie gruszkowatym, typowym dla faz A₁ i A₂ (Dąbrowska 1988, s. 22–23, tabl. I–II), podobnie jak i grób z Brzegów, umieszczony na mapie sporządzonej przez K. Godłowskiego dla znalezisk z faz A₁ i A₂ (1985, s. 159, nr 19 (mapa 1)). Grób 1 ze stanowiska 2, odkrytego w Śladkowie Dużym, datowany jest na fazy A₂–A₃ (Godłowski 1985, s. 162, nr 99 (mapa 2)). Pozostałe stanowiska sepulkralne datowane są ogólniej na młodszy okres przedrzymski, więc na obecnym etapie ich rozpoznania nie mogą być brane pod uwagę w kontekście rekonstrukcji przemian w zasiedlaniu opisywanego obszaru w poszczególnych fazach rozwojowych kultury przeworskiej. Ze względu na zły stan rozpoznania wykopaliskowego osad nie jest możliwe uchwycenie etapów zasiedlenia wschodniej części Niecki Nidziańskiej w młodszy okres przedrzymski, a tym bardziej ewentualnego procesu penetracji terenów po lewej stronie Nidy przez ludność grupy tynieckiej, choć — jak twierdzi Z. Woźniak — granica osadnictwa grupy tynieckiej w rejonie dolnego odcinka Nidy pokrywała się z glebową. Ludność tej grupy generalnie nie wkraczała na słabsze gleby bielcowe, a zajmowała czarnoziemy i brunatne gleby nalessowe (Woźniak 1970, s. 210).

Dla okresu rzymskiego charakterystyczny jest wzrost liczby stanowisk na znacznym obszarze wschodniej części Niecki Nidziańskiej, obejmującym pas od Nidy po Czarną. Obserwuje się też pojawienie trwalszego osadnictwa w północno-wschodniej partii analizowanego obszaru.

Prześledzenie rozwoju kultury przeworskiej we wschodniej części Niecki Nidziańskiej w poszczególnych fazach okresu rzymskiego jest również utrudnione, podobnie jak w przypadku stanowisk z młodszego okresu przedrzymskiego, ze względu na nieprzydatność wielu ceramicznych materiałów powierzchniowych do szczegółowych analiz typologicznych, a tym samym ich umiejscowienia w poszczególnych stadiach. Wprawdzie, w porównaniu ze starszymi fazami, przyrost materiałów wczesnorzymskich o precyzyjnej chronologii jest znaczny, ale są to najczęściej znaleziska pochodzące z badanych wykopaliskowo kilku cmentarzysk, więc ich znaczenie dla analizy etapów zasiedlenia poszczególnych regionów nie jest duże.

Autorzy publikacji odnoszących się do omawianego terenu wskazują na funkcjonowanie osadnictwa kultury przeworskiej w okresie rzymskim w rejonie górnej Nidy oraz pomiędzy Nidą a Wschodnią (Wielowiejski 1960, mapa II, Godłowski 1985, s. 47, mapy 3–7; Kaczanowski, Madyda-Legutko 1986, s. 96, mapa 3, s. 97, mapa 4, s. 100, 103, 108–109, mapa 5, 110–111, mapa 6).

Przy analizie mapy osadnictwa z materiałami datowanymi ogólnie na okres rzymski (ryc. 4) rysuje się dość klarowny obraz zasiedlenia kultury przeworskiej i najogólniej można stwierdzić, że objęła ona swoim zasięgiem znaczne obszary wschodniej części Niecki Nidziańskiej. Oczywiście rozmieszczenie stanowisk

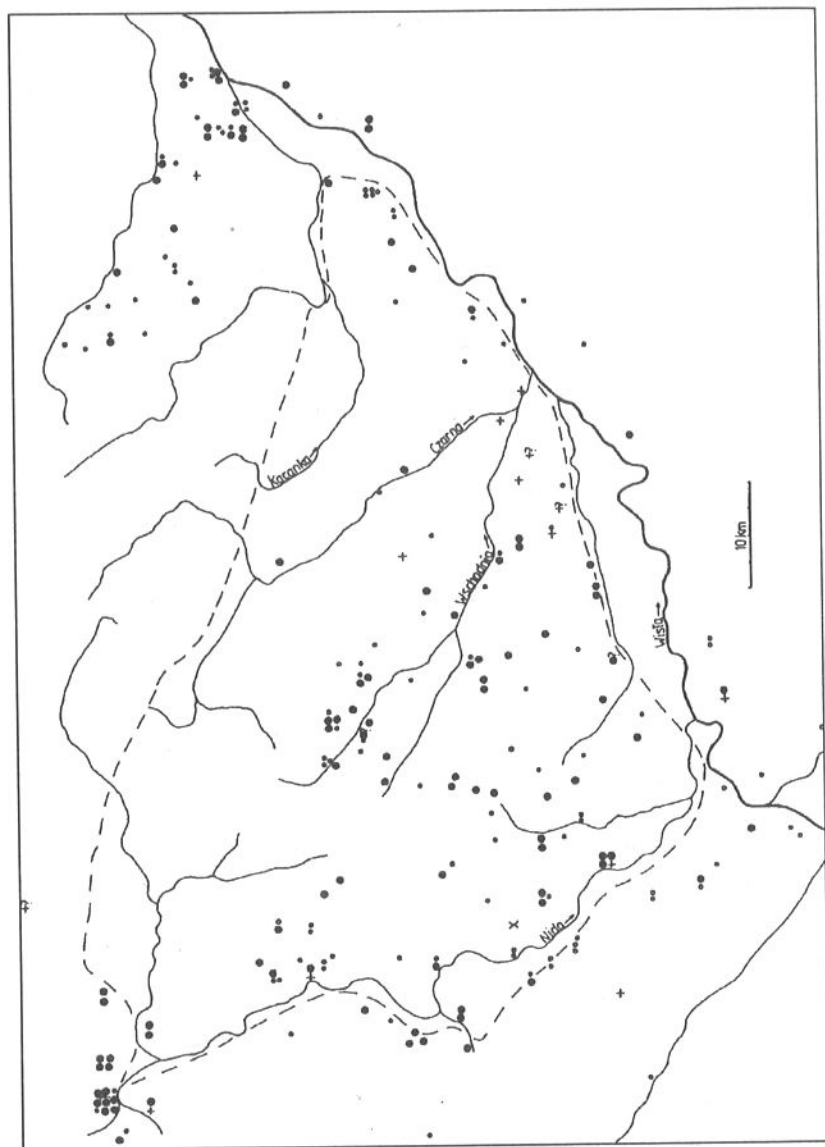
nie jest jednolite. Zróżnicowanie to wynika z niezasiedlenia niektórych obszarów, a także w pewnej mierze z braku rozpoznania poprzez badania powierzchniowe części analizowanego regionu oraz z niemożności dotarcia do niektórych rejonów ze względu na warunki terenowe (lasy, łąki, obszary zabudowane).

Jak wynika z dotychczasowych badań, znaczną pustką osadniczą w okresie rzymskim stanowiły obszary w rejonie górnego odcinka Czarnej Nidy. Szeroki pas nie zasiedlonych terenów obejmuje też południowe stoki Gór Świętokrzyskich. Sięgając dalej w kierunku zachodnim i północnym, przy analizie informacji zawartych przede wszystkim na mapach osadnictwa stwierdzamy, że w okresie rzymskim — podobnie jak w młodszym okresie przedrzymskim — istniały znaczne obszary pustek osadniczych, choć w rejonie górnej Pilicy zarejestrowane zostały pojedyncze stanowiska (Wielowiejski 1960, mapy II i III; Godłowski 1985, mapy 3–6). Ponieważ opieram się tutaj na danych pochodzących wyłącznie z literatury, nie jest więc mi wiadome, jaki będzie obraz osadnictwa po uwzględnieniu wyników badań powierzchniowych. Podobnie jest w przypadku terenów zajętych wcześniej przez grupę tyniecką, a więc pomiędzy Nidą a Nidzią, gdzie dotychczas na znacznej części tego obszaru takich badań nie prowadzono. Po podjęciu penetracji powierzchniowych należy spodziewać się gwałtownego przyrostu ilości stanowisk, co jest widoczne w przypadku rejonów przebadanych (Dobrzańska 1995, s. 44, ryc. 6; 1997, s. 363).

Osadnictwo kultury przeworskiej w okresie rzymskim rozprzestrzeniło się na znacznym obszarze wzdłuż obu brzegów Nidy od Czarnej i Białej Nidy na północnym-zachodzie po okolice Buska Zdroju na południowym-zachodzie. Silną koncentrację stanowisk z omawianego okresu obserwuje się następnie pomiędzy Strumieniem a Czarną, z tym że na obszarze międzyrzecza Wschodniej i Czarnej ślady osadnictwa są rozrzedzone. W porównaniu z młodszym okresem przedrzymskim widoczne jest rozprzestrzenienie osadnictwa kultury przeworskiej na obszary dotąd nie zasiedlone (północno-zachodni skraj wschodniej części Niecki Nidziańskiej, obszar między Wschodnią a Czarną), a także silna rozbudowa wielu mikroregionów osadniczych poprzez zakładanie w rejonie skupisk nowych osiedli.

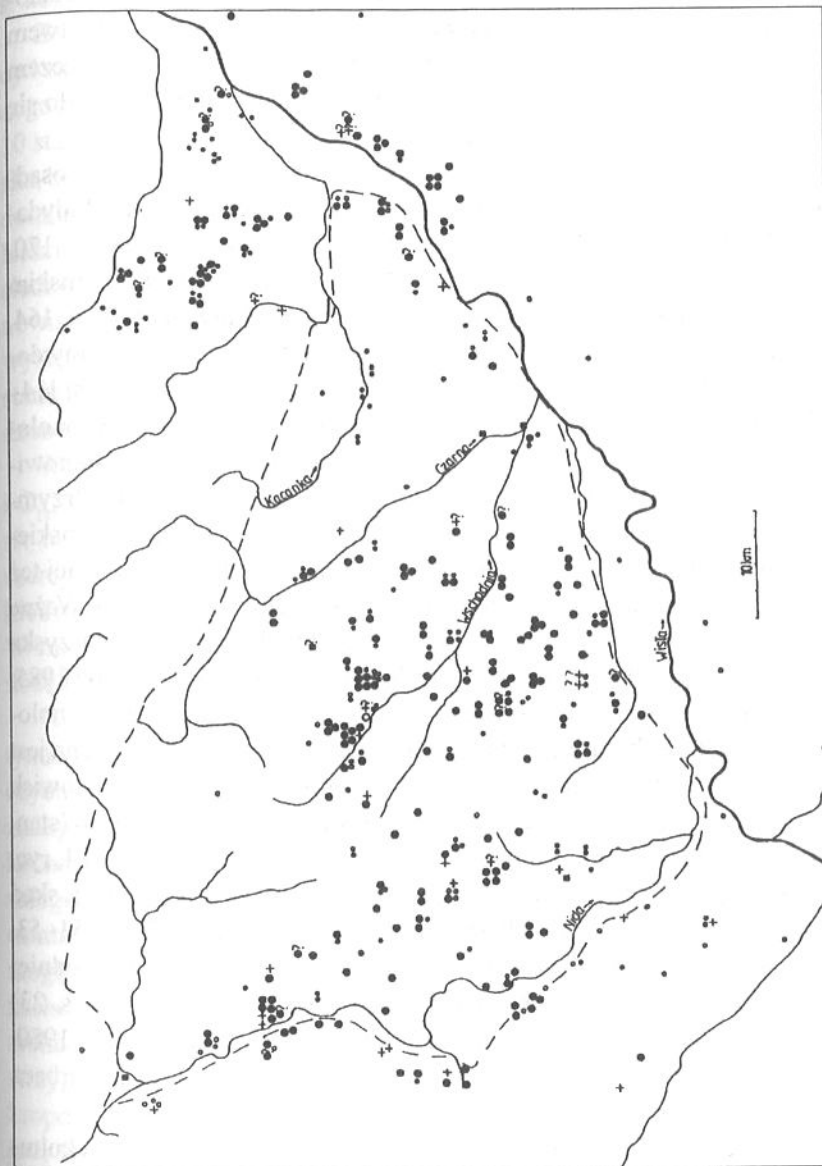
Nowym zjawiskiem jest stopniowe zasiedlanie północno-wschodnich obszarów analizowanego regionu, gdzie osadnictwo okresu rzymskiego rozprzestrzeniło się jedynie wzdłuż doliny Wisły i nad Kacanką. Ze względu na zalesienie tutaj znacznego obszaru nie do końca jest możliwe określenie, czy stan obecnego rozpoznania osadnictwa z tego czasu odpowiada jego rzeczywistemu rozprzestrzenieniu.

Prześledzenie etapów rozwoju kultury przeworskiej w ramach mikroregionów osadniczych, jak też w granicach całej wschodniej części Niecki Nidziańskiej byłoby możliwe, podobnie jak w młodszym okresie przedrzymskim, w przy-

Ryc. 3. Osadnictwo kultury przeworskiej w późnym okresie rzymskim we wschodniej części Niecki Nidziańskiej na tle osadnictwa na terenach sąsiednich.

Fig. 3. The Przeworsk culture settlement during the Late Roman Period in the eastern part of the Nida Basin on the background of adjacent territories.

Ryc. 4. Osadnictwo kultury przeworskiej w okresie rzymskim we wschodniej części Niecki Nidziańskiej na tle osadnictwa w regionach sąsiednich. Uwaga: na mapie zaznaczono tylko stanowiska ogólnie datowane na okres rzymski.

Fig. 4. The Przeworsk culture settlement during the Roman Period in the eastern part of the Nida Basin on the background of adjacent territories. Notice: the map shows exclusively sites dated generally to the Roman Period.

padku dysponowania serią znalezisk — precyzyjnych datowników pochodzących z cmentarzysk i osad. Niestety takich znalezisk jest niewiele (zob. ryc. 2 i 3), przeważnie wydzielonych z materiałów powierzchniowych.

Wyodrębnione źródła wczesnorzymskie znane są jednak z nielicznych stanowisk archeologicznych, generalnie pokrywających się obszarowo z osadnictwem w młodszym okresie przedrzymskim. Na obszarze pomiędzy Nidą a dorzeczem Wschodniej, na niektórych osadach obok materiałów przedrzymskich udało się wyodrębnić też wczesnorzymskie.

Najdalej na północno-zachód wysuniętym wczesnorzymskim punktem osadniczym jest stanowisko sepulkralne z Brzeźna (stan. 1) (Kaczanowski, Madyda-Legutko, Poleski 1984, s. 114–115, ryc. 17), wg K. Godłowskiego (1985, s. 170, nr 14 (mapa 5)) datowane na fazy B_2/C_1 – C_{1a} . We wczesnym okresie rzymskim funkcjonowała nadal nekropola w Korytnicy (stan. 1) (Godłowski 1985, s. 164, nr 78 (mapa 3), s. 167, nr 118 (mapa 4)). Z tego okresu pochodzi też najprawdopodobniej grób ze Stawian (Kaczanowski, Madyda-Legutko, Poleski 1984, s. 114–115, ryc. 17), choć dla samego naczynia przyjmuje się szersze ramy chronologiczne (fazy A– B_1 — Wielowiejski 1984, s. 68). Z Marzęcina znane są stanowiska sepulkralne dobrze datowane, pochodzące z młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu rzymskiego (stan. 4) oraz z okresu wczesnorzymskiego (stan. 5) (Kaczanowski, Poleski 1990, s. 287, 289, 290, 291). Najpewniej też w opisywanym okresie funkcjonowała nekropola w Kobylnikach (stan. 3). Ważne dla rozpoznania osadnictwa wczesnorzymskiego jest przebadanie cmentarzyska birtualnego w Kawczycach (Nosek 1947, s. 119–134; Kaczanowski, Poleski 1985, s. 111–138). Natomiast z niewielu osad znamy materiały ceramiczne o chronologii wczesnorzymskiej. Z obszaru pomiędzy Strumieniem a Wschodnią znana jest większa ilość osad z materiałami datowanymi na ten okres. Spośród stanowisk sepulkralnych należy zwrócić uwagę na cmentarzyska w Śladkowie Dużym (stan. 1) (Gajewski 1959–1960, s. 388–389), Szańcu (stan. 3) (Gurba 1956, s. 214, ryc. 109, s. 252; Skurczyński 1958, s. 42, ryc. 1, s. 43–44), a także w Beszowej, skąd znanych jest dużo wczesnorzymskich znalezisk (Liana 1962, s. 47–48, 51–53, 54–55, tabl. X–XI). W pasie rozrzedzonego osadnictwa, w rejonie Wschodniej i Czarnej położone jest cmentarzysko w Rytwianach (Aleksiewicz 1958, s. 23) oraz dwie badane wykopaliskowo nekropole: w Zawadzie (Chomentowska 1980, s. 225–236; Chomentowska, Michalski 1987, s. 193–200) i Grzybowie (Garbacz 2000a).

Prezentowane wyżej informacje świadczą o dość dynamicznym rozwoju kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim na obszarze pomiędzy Nidą a międzyrzeczem Wschodniej i Czarnej. Natomiast źródła archeologiczne, pochodzące z północno-wschodniego skraju wschodniej części Niecki Nidziańskiej, poświadczają tylko jego penetrację w opisywanym okresie wzdłuż doliny Wisły.

Z tego terenu znana jest tylko osada z Kolonii Turska Małego (stan. 2) i cmentarzysko oraz osada z Osieczka (Jamka 1968, s. 237–240), a także dwie nekropole z Piaseczna (Gurba 1956, s. 64; 1959–1960, s. 354; Krauss 1963, s. 352; 1964, s. 223–224).

Z obszarów przyległych do wschodniej części Niecki Nidziańskiej od północy i zachodu, nie znamy żadnych pewnych śladów kultury przeworskiej z wczesnego okresu rzymskiego. Między dolną Nidą a Nidzią zarejestrowano zaledwie 10 stanowisk, a po prawej stronie Wisły, wzdłuż jej doliny, pojedyncze stanowiska, będące najpewniej świadectwem penetracji zachodniego skraju Kotliny Sandomierskiej przez ludność mieszkającą na obszarze wschodniej części Niecki Nidziańskiej i Wyżyny Sandomierskiej. Na samej Wyżynie, w bezpośrednim sąsiedztwie wschodniej części Niecki Nidziańskiej nie zarejestrowano żadnych stanowisk o pewnej, wczesnorzymskiej chronologii. Dopiero w pobliżu Opatówki występuje zgrupowanie stanowisk o takim datowaniu. Zapewne wynika to ze stanu badań, bowiem nie na całym obszarze Wyżyny Sandomierskiej przeprowadzono badania powierzchniowe metodą AZP.

We wczesnej fazie późnego okresu rzymskiego, obejmującej stadia B_2/C_1 i C_{1a} , przeżywał się „barokowy” styl wczesnorzymski. W tym czasie pojawiają się nowe elementy charakterystyczne dla późnego okresu rzymskiego. Jednak szereg form zabytków występowało zarówno w fazie B_2/C_1 , jak i C_{1a} , więc niekiedy trudno jest wyodrębnić poszczególne stadia (Godłowski 1985, s. 67). W młodszym odcinku omawianej fazy okresu późnorzymskiego zmniejsza się ilość form o cechach wczesnorzymskich. (Godłowski 1985, s. 67–68).

We wschodniej części Niecki Nidziańskiej, w omawianej fazie na pewno kontynuowane było wczesnorzymskie osadnictwo na obszarze wielu skupisk osadniczych, jednak bezpośrednich dowodów, pochodzących ze stadiów B_2/C_1 i C_{1a} , znanych jest niewiele. Datowanie części cmentarzysk, których schyłek można kojarzyć z omawianą fazą bądź z początkiem młodszej fazy okresu późnorzymskiego, pozwala przypuszczać, że w niektórych rejonach w tym czasie zanikło osadnictwo i ludność przeniosła się w inne miejsca. Oczywiście ta sytuacja mogła być też wynikiem zmian w obrzędowości pogrzebowej, wskutek czego zachowała się mniejsza ilość śladów grobów uchwytnych w trakcie eksploracji archeologicznych. Zresztą kwestia ta jest na obecnym etapie badań nie do rozstrzygnięcia, bowiem z obszaru skupisk, w których wystąpiły tak datowane nekropole, generalnie brak jest dobrych wyznaczników chronologicznych z młodszej fazy późnego okresu rzymskiego. Na niektórych stanowiskach spotyka się tylko ułamki ceramiki toczonej na kole, „siwej” oraz naczyń zasobowych.

Dość wyraźna jest zbieżność końcowych faz nekropoli w Korytnicy (B_2/C_1 – C_{1a}), Beszowej (B_2/C_1 – C_{1a}), Zawadzie (C_{1b}) i Grzybowie (C_{1b} – C_2), a więc stanowisk położonych w różnych częściach omawianego regionu.

Myślę jednak, że generalnie osadnictwo kultury przeworskiej na znacznym obszarze wschodniej części Niecki Nidziańskiej trwa nadal, przynajmniej w starszych odcinkach młodszej fazy późnego okresu rzymskiego, ale potwierdzenie tej tezy wymagałoby przeprowadzenia badań wykopaliskowych w wielu mikroregionach osadniczych. Pewną wskazówką mogą tu być wyniki badań w Grzybowie, gdzie odkryta została grupa bardzo ubogich grobów o cechach odmiennych od typowych pochówków wczesnorzymskich, a także ceramika „siwa” i *terra sigillata*, kojarzona z warsztatem Dicanusa z Pfaffenhofen (Tyszler 1999, s. 62, 63), a więc mogąca pochodzić z faz C_{1b} – C_2 . Niewiele znamy elementów charakterystycznych dla wczesnej fazy późnego okresu rzymskiego, a odkrytych na innych stanowiskach wschodniej części Niecki Nidziańskiej. Z cmentarzyska w Beszowej pochodzi grot oszczepu typu VIII odmiany 2 wg P. Kaczanowskiego oraz sprzączka półkolista typu AD 11 wg R. Madydy-Legutko, jednak ich chronologia zamyka się między rozwiniętą fazą B_2 a C_{1a} (Kaczanowski 1995, s. 19; Madyda-Legutko 1986, tabela 7). Ponadto na cmentarzysku w Zawadzie wystąpiły materiały (ceramika toczona na kole, *terra sigillata*, okucie końca pasa i grzebień z ciepłopalnego zespołu grobowego), które pozwalają na datowanie schyłkowej fazy cmentarzyska na C_{1b} (Chomentowska, Michalski 1991–1992, s. 108).

A więc chronologia nekropoli w Zawadzie i Grzybowie zalega się z młodszą fazą późnego okresu rzymskiego, której początek datowany jest na fazę C_{1b} .

Dla fazy C_{1b} charakterystyczne są m. in. inwentarze grobów z bronią, tzw. horyzontu 2a wg K. Godłowskiego (1970, s. 13; 1974, s. 69). Liczne są zapinki VI grupy Almgrena, a także VII grupy. W zasadzie w tej fazie występuje ceramika wykonana na kole garncarskim, chociaż sporadycznie pojawia się w stadium C_{1a} (Dobrzańska 1980, s. 91, 133–137; Godłowski 1985, s. 90). Natomiast upowszechnienie się ceramiki „siwej” oraz szerokokołnierzowych naczyń zasobowych nastąpiło w fazie C_2 oraz D. Istnieje więc możliwość datowania niektórych stanowisk, na których znaleziono omawiane materiały, na fazy C_2 –D, bez możliwości bardziej precyzyjnego rozwarstwienia chronologicznego, bowiem najczęściej brak jest dokładniejszych metalowych datowników (K. Godłowski 1985, s. 91–92).

Ceramika toczona na kole, generalnie określona jako „siwa”, znana jest z 56 stanowisk, odkrytych na obszarze wschodniej części Niecki Nidziańskiej. Są to w większości materiały pochodzące z badań powierzchniowych, a tylko w dwóch przypadkach odkryte na cmentarzyskach (Grzybów, Zawada). Ułamków naczyń zasobowych z omawianego obszaru znamy jeszcze mniej, bo tylko z 13 stanowisk. Przeważnie są to fragmenty górnych partii z szerokokołnierzowym brzegiem. Poza omawianymi typami ceramiki nie znamy z tego rejonu żadnych metalowych, precyzyjnych wyznaczników chronologicznych. W literaturze odnotowany został jedynie fakt odkrycia na osadzie w Tokarni (stan. 2) żelaznej

kłódki puszkiowej z końca IV i początku V w., wzorowanej na rzymskich kłódkach z IV w. (Wielowiejski 1970, s. 48, 267).

Rozwój osadnictwa kultury przeworskiej w późnym okresie rzymskim (ryc. 3) nastąpił w wielu rejonach wschodniej części Niecki Nidziańskiej. Jak wynika z analizy materiału źródłowego, którym jest przede wszystkim ceramika „siwa” i fragmenty naczyń zasobowych, w tym czasie zostaje założonych szereg nowych osiedli, oprócz tych funkcjonujących od młodszej fazy przedrzymskiej lub wczesnego okresu rzymskiego. Zapewne na obszar wschodniej części Niecki Nidziańskiej nastąpił dość masowy napływ ceramiki „siwej” z obszaru lessów zachodnio-małopolskich. Na istnienie ewentualnej rodzimej produkcji brak jest bezpośrednich dowodów, można więc przypuszczać, że mamy tu do czynienia z oddziaływaniem pracowni igolomskich (por. Dobrzańska 1990, s. 107, 108, ryc. 26). Zajmowane są też nowe tereny. W rejonie dotychczasowej pustki osadniczej, w okolicach Białej i Czarnej Nidy intensywnie rozwinęło się osadnictwo kultury przeworskiej. Prawdopodobnie z tego rejonu w opisywanym okresie rozprzestrzeniło się ono w kierunku górnej Pilicy (Kaczanowski, Madyda-Legutko 1986, s. 108–109, mapa 5).

W rejonie rzek Wschodniej i Czarnej można też zaobserwować przesuwanie się osadnictwa w późnym okresie rzymskim w kierunku wschodnim i penetrację przez ludność kultury przeworskiej terenów pokrytych ubogimi glebami i w dużym stopniu zalesionych (osady w Chańczy i Rytwianach (stan. 14), cmentarzysko w Barszczówce (stan. 2)).

W pasie nadwiślańskim występują niezbyt liczne ślady osadnictwa późnorzymskiego. Stanowiska z tego okresu zostały odkryte także w północno-wschodniej części omawianego regionu, w rejonie Turska oraz nad Kacanką, gdzie zapewne funkcjonowały 2 osady.

Niewiele jest znanych cmentarzysk z opisywanego okresu. Generalnie są to nekropole założone wcześniej, w młodszym okresie przedrzymskim lub wczesnym okresie rzymskim (Rębów?, Kobylniki, Beszowa, Grzybów, Zawada) lub prawdopodobnie dopiero w późnym okresie rzymskim (Borki, Łubnice (cment.?), Zdzieci (cment.?), Barszczówka i Bizorenda). Te dwa ostatnie stanowiska zinterpretowano jako nekropole na podstawie wyników badań powierzchniowych, natomiast chronologia cmentarzysk w Kobylnikach, Zawadzie i Grzybowie — jak wcześniej sygnalizowałem — była możliwa do ustalenia dzięki przeprowadzonym na nich badaniom wykopaliskowym. Jak wspominałem wcześniej, zmiany w obrzędowości pogrzebowej, a co za tym idzie i zubożenie wyposażenia grobowego w młodszych fazach okresu rzymskiego, spowodowały, że obecnie trudno jest natrafić na ślady cmentarzysk z tego okresu. Część z nich położona jest poza rozpoznanymi skupiskami osadniczymi, a te nieliczne, które spotykamy w obrębie mikroregionów w niewielkim stopniu poszerzają wiedzę o przemianach w ob-

rzędowości pogrzebowej ze względu na stan ich rozpoznania naukowego, podobnie jak ma to miejsce w przypadku osad, prawie wcale nie badanych. Zagadkowa jest nie tylko problematyka dotycząca etapów rozwoju osadnictwa w fazach od B_2/C_1 do D, ale też nie rozstrzygnięta jest kwestia stopnia rozprzestrzenienia osadnictwa kultury przeworskiej w schyłkowej fazie, a następnie jego zaniku. Dane, jakimi dysponujemy, a pochodzące z badanych wykopaliskowo osad w Tokarni [stan. 2 — Lechowicz 1979, s. 151–166; Godłowski 1985, s. 181, nr 164 (mapa 9)] i Bizorendzie [Informator Archeologiczny, Badania 1981, Warszawa 1982, s. 138; Badania 1983, Warszawa 1984, s. 117; Godłowski 1985, s. 125, 179, nr 6 (mapa 9)] są jedynymi, rozpoznаныmi dotychczas, świadectwami tak późnego osadnictwa na opisywanym obszarze, a w zasadzie na jego północnym skraju.

Obraz osadnictwa poza wschodnią częścią Niecki Nidziańskiej w późnym okresie rzymskim (ryc. 3) zasadniczo nie zmienia się w porównaniu z wczesnym okresem rzymskim. Nieduża ilość stanowisk znana jest z obszaru między dolną Nidą a Nidzią. Po prawej stronie Wisły odkryto tylko pojedyncze stanowiska, natomiast na Wyżynie Sandomierskiej śladów osadnictwa późnorzymskiego jest więcej w porównaniu z wcześniejszą fazą, zwłaszcza między Opatówką a Koprzywianką w rejonie Sandomierza.

Osadnictwo kultury przeworskiej w późnym okresie rzymskim jest kontynuowane na obszarze zachodniomałopolskiej wyżyny lessowej oraz w rejonie związanym ze świętokrzyskim ośrodkiem metalurgicznym, obejmującym północno-wschodnie stoki Gór Świętokrzyskich i zachodni skraj lessów sandomiersko-opatowskich (Bielenin 1974, s. 56–64; Godłowski 1985, s. 79–80; Bielenin 1992, s. 167–174; Orzechowski 1996, s. 317–338). Na omawiany okres przypada największy rozwój ośrodka świętokrzyskiego. Jeszcze w tym czasie (B_2/C_1 – C_{1a} , C_2) funkcjonują cmentarzyska w Chmielowie Piaskowym (Godłowski 1985, s. 170, nr 19 (mapa 5); Godłowski, Wichman 1998, s. 80–83), Starachowicach [Jamka 1959, s. 59; Godłowski 1985, s. 172, nr 224 (mapa 5)], Wąchocku (Balke, Bender 1991, s. 171–172) czy w Sarniej Zwoli (Orzechowski 1996, s. 321). W końcowej fazie okresu późnorzymskiego osadnictwo kultury przeworskiej na tym obszarze generalnie zanika, znanych jest jedynie kilka stanowisk (Godłowski 1985, mapy 6 i 9). Dla obszaru zachodniomałopolskiej wyżyny lessowej, poza zestawieniami zbiorczymi stanowisk (Godłowski 1985; Kaczanowski, Madyda-Legutko, Poleski 1984; Kaczanowski, Madyda-Legutko 1986; Dobrzańska 1997), brak jest opracowań, w których przedstawionoby bardziej precyzyjne rozwarstwienia późnego okresu rzymskiego. Dotyczy to zarówno osad jak i cmentarzysk. Wiadomo tylko, że nekropola w Kryspinowie funkcjonowała do fazy C_2 (Godłowski 1985, s. 175, nr 91 (mapa 6)). Dla porównania schyłek innych cmentarzysk — wschodniomałopolskich nastąpił w fazie C_{1a} [Kopki — Jamka 1933–

1934, s. 56; Godłowski 1985, s. 170, nr 86 (mapa 5)] lub później, w końcu fazy C_2 lub na początku D (Gościeradów — Niewęglowski 1982, s. 96).

Jak się podkreśla, często brak w materiałach późnorzymskich ewidentnych wskaźników chronologicznych utrudnia rekonstrukcję osadnictwa kultury przeworskiej w końcowym etapie jej funkcjonowania. Trudny jest też do odtworzenia czas zaniku omawianej kultury (Dobrzańska 1997, s. 358). Problemy dotyczące interpretacji materiałów z faz C_2 –D należy rozpatrywać nie tylko w kontekście analizy obszaru wschodniej części Niecki Nidziańskiej. Występują one też przy analizie ościennych terenów, jak chociażby podkrakowskiego rejonu osadniczego. Obserwuje się tam brak większej ilości późnych wyznaczników chronologicznych z fazy D na stanowiskach, które były przebadane wykopaliskowo (np. Kraków-Mogiła, Kraków-Pleszów, Igołomia, prawdopodobnie Zofipole). Np. w Krakowie-Pleszowie rzadkimi znaleziskami są późne typy sprzęczek do pasa z pogrubiczną ramą, a wśród fibul VI grupy Almgrena zupełnie brak jest późnych odmian (Dobrzańska 1997, s. 358). Na obszarze Igołomi nie stwierdzono śladów intensywnego osadnictwa z fazy D (Dobrzańska 1990, s. 80, 81, 83), zaś z Zofipola, z pieca garncarskiego 29 pochodzi fragment pucharka szklanego typu „Kowalki”, datowanego na czas około połowy IV w., co wiąże się z okresem, w którym zakończono produkcję ceramiki (Dobrzańska 1990, s. 106; 1997, s. 359). Podobnie datowany jest drugi piec z Zofipola (nr 31), w którym znaleziono ukryte żelazne elementy narzędzi rolniczych (Godłowski 1960, s. 64; Dobrzańska 1997, s. 359). Natomiast na fazę D, na podstawie późnej odmiany fibuli VI grupy Almgrena, można datować piec II z Tropiszowa, wypełniony wypalonymi naczyniami, a więc opuszczony przez garncarza (Reyman 1936, s. 165, 166, tabl. XXVIII:2; Dobrzańska 1997, s. 359). Jak twierdzi H. Dobrzańska, zanik osadnictwa w strefie podkrakowskiej mógł nastąpić jeszcze przed końcem IV w. (1997, s. 359).

Natomiast istnieją jeszcze znaleziska z obszaru zachodniomałopolskich lessów, których chronologia przypada na pierwszą połowę V w. Mam tu na myśli skarb solidów Teodozjusza II i Walentyniana III z Witowa (Kunisz 1985, s. 245–246, nr 307) oraz groby szkieletowe z Przemęczan i Jakuszowic, przy czym wskazuje się na obecność elementów „huńskich”, świadczących niewątpliwie o związkach obszarów znad górnej Wisły z „państwem” huńskim (K. Godłowski 1985, s. 116–117). Na ten sam okres najprawdopodobniej przypada schyłek osady w Jakuszowicach (Godłowski 1991, s. 664, 670; Dobrzańska 1997, s. 359). A więc na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski osadnictwo kultury przeworskiej w zasadzie trwa do końca IV w., a jego kres nastąpił prawdopodobnie w pierwszej połowie V wieku. Nie wiadomo jednak, czy mamy do czynienia z kontynuacją zwartego, intensywnego osadnictwa, czy raczej z dłuższym funkcjonowa-

niem pojedynczych osiedli (Rydzewski 1986, s. 167). Ślady osadnictwa z młodszych faz późnego okresu rzymskiego i początków okresu wędrówek ludów są znane również z rejonów dorzeczy Wisłoki i Sanu, położonych na południe i południowo-wschód od wschodniej części Niecki Nidziańskiej (Godłowski 1985, mapy 6 i 9).

Brak prawie zupełnie konkretnych dowodów, umożliwiających określenie chronologiczne najmłodszych faz kultury przeworskiej we wschodniej części Niecki Nidziańskiej, nie pozwala na ustalenie czasu jej schyłku, ale, wydaje mi się, że można przyjąć założenie H. Dobrzańskiej i datować zanik tej kultury na omawianym obszarze na koniec IV i pierwszą połowę V wieku.

Przedstawiony powyżej „rys historyczny”, odnoszący się do pojawienia się i rozwoju kultury przeworskiej na obszarze wschodniej części Niecki Nidziańskiej, w skrócie podsumowuje stan wiedzy o tej jednostce w oparciu o dotychczas zebrane materiały źródłowe, często bardzo fragmentaryczne i szczątkowe, gromadzone od ponad 100 lat. Przeprowadzenie na dużej części omawianego obszaru badań powierzchniowych AZP oraz prac wykopaliskowych na niektórych stanowiskach archeologicznych, przede wszystkim na cmentarzyskach, doprowadziło do powiększenia bazy źródłowej, co miało w niniejszym opracowaniu kapitalne znaczenie przy podjęciu próby rekonstrukcji osadnictwa kultury przeworskiej.

Jednak wyniki tych wszystkich przedsięwzięć powinny nam uświadomić skalę wyzwań i problemów, jakie ujawniają się przy okazji rekonstrukcji skomplikowanego procesu kształtowania się, trwania, a następnie zaniku osadnictwa ludności kultury przeworskiej, w tym przypadku we wschodniej części Niecki Nidziańskiej. Osiągnięcie pełniejszego obrazu tego osadnictwa w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim wymaga na obszarze wielu mikroregionów osadniczych podjęcia się realizacji długofalowych badań, zarówno w zakresie prac terenowych, jak i gabinetowych.

LITERATURA

Aleksiewicz Marian

- 1958 *Zarys osadnictwa w okresie lateńskim i rzymskim oraz wpływów kultury prowincjonalno-rzymskiej na ziemię województwa rzeszowskiego*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego”, R. I, z. 1, s. 5–100.

Balke Barbara, Bender Witold

- 1991 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Wąchocku woj. kieleckie. Studium krytyczne materiałów*, Mat. SiW, t. 6, s. 121–190.

Bielenin Kazimierz

- 1974 *Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świętokrzyskich*, Warszawa-Kraków.
1992 *Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świętokrzyskich*, Kielce, wyd. II.

Chomentowska Bolesława

- 1980 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Zawadzie, gm. Polanec, woj. tarnobrzemie*, WA 45, z. 2, s. 225–236.

Chomentowska Bolesława, Michalski Jan

- 1987 *Grób szkieletowy z cmentarzyska rzymskiego w Zawadzie, gm. Polanec, woj. Tarnobrzeg*, Spraw. Arch. 39, s. 193–200.
1991–1992 *Ciałopalny zespół z cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Zawadzie, woj. tarnobrzemie*, WA 52, z. 1, s. 99–100.

Czopek Sylwester

- 1992 *Południowo-wschodnia strefa kultury pomorskiej*, Rzeszów.

Dąbrowska Elżbieta

- 1961 *Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych w 1959 r. w dorzeczu dolnej Nidy*, Spraw. Arch. 13, s. 207–216.
1965 *Sprawozdanie z badań powierzchniowych prowadzonych w dolinie dolnej Nidy w 1961 r.*, Spraw. Arch. 17, s. 317–324.

Dąbrowska Teresa

- 1986 *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim w Polsce*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce*, Kraków, s. 51–72.
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej*, Warszawa.

Dobrzańska Halina

- 1980 *Zagadnienie datowania ceramiki tocznej w kulturze przeworskiej*, APolski 24, z. 1, s. 87–152.
1990 *Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. krakowskie*, część II, Kraków.
1995 *Kultura przeworska na wyżynach lessowych Zachodniej Małopolski w okresie rzymskim — główne problemy badawcze*, Spraw. Arch. 47, s. 33–53.
1997 *Kultura przeworska w okresie rzymskim*, „Z archeologii Małopolski. Historia i stan badań zachodniomałopolskiej wyżyny lessowej”, Kraków, s. 287–328.

Gajewski Leszek

- 1959–1960 *Stanowiska kultury wenedzkiej we wsi Śladków Duży pow. Chmielnik*, WA 26, z. 3–4, s. 388–390.

Garbacz Krzysztof

- 1999 *Kultura przeworska we wschodniej części Niecki Nidziańskiej*, maszynopis pracy doktorskiej, Archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa.
2000a *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Grzybowie, gm. Staszów, woj.*

- świętokrzyskie, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” (w druku)
- 2000b *Die Bewaffnung der Przeworsk-Kultur aus dem Gebiet des östlichen Teils der Nida-Synkline in der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*, (w druku)
- Godłowski Kazimierz
- 1960 *Źródła archeologiczne do dziejów rolnictwa w Polsce i stan ich opracowania*, „Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego”, t. 3, z. 1 (1957–1959), s. 7–122.
- 1970 *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, „Prace Archeologiczne” 11, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków.
- 1974 *Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej*, „Rocznik Białostocki” 12, s. 9–109.
- 1977a *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (cz. II)*, Mat. SiW, 4, s. 7–239.
- 1977b *Okres lateński w Europie*, Kraków.
- 1981 *Kultura przeworska*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. V, Późny okres lateński i okres rzymski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 57–135.
- 1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- ✓ 1991 *Jakuszowice — a multi period settlement in southern Poland*, „Antiquity” 65, nr 248, s. 662–675.
- 1992 *Jakuszowice, Woiwodschaft Kielce, Gemeinde Kazimierza Wielka, Fundstelle 2 (Siedlung der Trzciniec- und Przeworsk-Kultur und des Mittelalters)*, „Recherches Archéologiques de 1990”, Kraków, s. 36–53.
- Godłowski Kazimierz, Wichman Tomasz
- 1998 *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im Świętokrzyskie-Gebirge*, Kraków.
- Gurba Jan
- 1956 *Nieznany grób kowala z późnego okresu lateńskiego z miejscowości Szaniec, pow. Busko*, „Archeologiczne Rozhledy” 8, z. 2, s. 214, 252.
- Haevernick T. E.
- 1960 *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem Europäischen Festland*, Bonn.
- Jamka Rudolf
- 1931 *Tymczasowe sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Błoniu w pow. Sandomierskim od r. 1928–1930*, „Z otchłani wieków”, R. 6, z. 2, s. 17–25.
- 1933–1934 *Cmentarzysko w Kopkach (pow. niski) na tle okresu rzymskiego w Małopolsce zachodniej*, Prz. Arch. 5, z. 1, s. 23–62.
- 1959 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Starachowicach*, Prz. Arch. 11, s. 32–61.

- 1968 *Materiały z okresu rzymskiego z Osieczka w pow. sandomierskim*, [w:] *Liber Josepho Kostrzewski octagenario a verceratoribus dicatus*, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 237–240.
- 1972 *Zagadnienie ciągłości kulturowej w okresie lateńskim ze szczególnym uwzględnieniem regionu kieleckiego*, „Rocznik Świętokrzyski”, t. III, s. 151–181.
- Kaczanowski Piotr
- 1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Kraków.
- Kaczanowski Piotr, Madyda-Legutko Renata
- 1986 *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem rzymskim w Małopolsce*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce*, Kraków, s. 89–119.
- Kaczanowski Piotr, Madyda-Legutko Renata, Polewski Jacek
- 1984 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Górze Stogniewskiej koło Proszowic*, Spraw. Arch. 36, s. 83–121.
- Kaczanowski Piotr, Polewski Jacek
- 1985 *Dotychczasowe wyniki badań na bitytualnym cmentarzysku kultury przeworskiej w Kawczycach, gm. Busko Zdrój*, Spraw. Arch. 37, s. 111–138.
- 1990 *Materiały grobowe kultury przeworskiej z Marzęcina, woj. Kielce*, Spraw. Arch. 42, s. 281–294.
- Kondracki Jerzy
- 1981 *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa.
- Kostrzewski Józef
- 1921 *Jeszcze o kulturze lateńskiej na obszarze b. Królestwa Polskiego*, Prz. Arch., 2–3, z. 3–4, s. 114–122.
- Krauss Adam
- 1963 *Odkrycia archeologiczne w tarnobrzeskim zagłębiu siarki w latach 1957–1961*, Mat. Arch. 4, s. 347–357.
- 1964 *Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych przeprowadzonych w 1962 r. w Piasecznie, pow. Tarnobrzeg*, Mat. Arch. 5, s. 223–224.
- Kubicha Jakub
- 1997 *Okres lateński i młodszy okres przedrzymski*, [w:] „Z archeologii Małopolski. Historia i stan badań zachodniomałopolskiej wyżyny lessowej”, Kraków, s. 287–328.
- Kuczyński Janusz
- 1968 *Z problematyki badań nad osadnictwem późnolateńskim na terenach między Wisłą, Pilicą i Nidzicą*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 5, s. 55–77.
- Kunisz Andrzej
- 1985 *Znaleziska monet rzymskich z Małopolski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.

- Lechowicz Zbigniew
1979 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na późnorzymskiej osadzie w Tokarni, gm. Chęciny, woj. Kielce, stan. 2, Spraw. Arch. 31, s. 151–166.*
- Liana Teresa
1962 *Znaleziska z okresu późnolateńskiego i rzymskiego z terenu województwa kieleckiego w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego, WA 28, z. 1, s. 47–58.*
- Łuczkiwicz Piotr
1997 *Miecze lateńskie z obszaru kultury przeworskiej, [w:] Kultura Przeworska, t. III, Lublin, s. 169–225.*
- Madyda-Legutko Renata
1986 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum, B.A.R., IS nr 360.*
- Malinowski Tadeusz
1969 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej, Wrocław.*
1975 *Problem pogranicza prastłowiańsko-prailiryskiego, Sl. Ant. 21, s. 5–46.*
- Marciniak Jan
1972 *Z badań nad łużycko-pomorsko-kloszowym kompleksem kulturowym na Kielecczyźnie, „Rocznik Świętokrzyski” 3, s. 119–142.*
- Mycielska Róża, Woźniak Zenon
1988 *Cmentarzysko wielokulturowe w Błoniu. Część I, Mat. Arch. 24.*
- Niewęglowski Andrzej
1982 *Cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu rzymskiego w Gościeradowie, gm. loco, woj. Tarnobrzeg, Spraw. Arch. 33, s. 61–98.*
- Nosek Stefan
1946 *Kultura grobów skrzynkowych i podkloszowych w Polsce południowo-zachodniej, „Prace Prehistoryczne”, nr 3, Kraków.*
1947 *Nowe materiały do poznania kultury wenedzkiej, „Światowit” 18, s. 119–134.*
- Orzechowski Szymon
1996 *Sozial-wirtschaftliche Aspekte der frühgeschichtlichen Eisenverhüttung im Heilig-Kreuz-Gebirge (Św. Krzyż-Gebirge), [w:] Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt, Materialien des Symposiums — Kraków 26. — 29. April 1995, Kraków, s. 317–338.*
- Podgórska-Czopek Joanna, Czopek Sylwester
1991 *Materiały z osad kultury łużyckiej (grupy tarnobrzesckiej) i kultury przeworskiej ze stanowiska I w Tarnobrzegu-Zakrzowie, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1980–1984”, s. 71–114.*
- Poleska Paulina
1996 *Die latènezeitliche Siedlung in Kraków, Nowa Huta-Pleszów, [w:] Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in*

- der Zeit um Christi Geburt, Materialien des Symposiums — Kraków 26. — 29. April 1995, Kraków, s. 211–242.*
- Poleska Paulina, Toboła Grażyna
1987 *Osada grupy tynieckiej kultury lateńskiej na stan. 41 w Nowej Hucie-Krzyszczakach (Część I. Katalog materiałów), Mat. Arch. NH 11, s. 7–119.*
1988 *Osada grupy tynieckiej kultury lateńskiej na stan. 41 w Nowej Hucie-Krzyszczakach (Część II. Analiza materiałów), Mat. Arch. NH 12, s. 89–130.*
- Potocki Jerzy
1962 *Lateńska szpila typu pseudofibula znaleziona w Chrobrzu, pow. Pińczów, Spraw. Arch. 14, s. 312–319.*
- Reyman Tadeusz
1936 *Problem ceramiki siwej na kole toczzonej na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisły, WA 14, s. 147–175.*
- Rudnicki Marcin
1996 *The Celtic Settlement at Pelczyska near Złota, [w:] Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt, Materialien des Symposiums — Kraków 26. — 29. April 1995, Kraków, s. 243–254.*
- Rydzewski Jacek
1986 *Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu i żelaza, APolski 31, z. 1, s. 125–194.*
- Skurczyński Stanisław
1947 *Archeolog na probostwie, „Pamiętnik Kielecki”, t. 1, Kielce, s. 9–40.*
1958 *Szaniec, pow. Busko, „Z otchłani wieków”, R. 24, z. 1, s. 42 ryc. 1, s. 43–44.*
- Trzeciński Maciej
1996 *Celtic Settlement at Dalewice, [w:] Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt, Materialien des Symposiums — Kraków 26. — 29. April 1995, Kraków, s. 257–266.*
- Tyszyński Lubomira
1999 *Terra sigillata na ziemiach Polski, „Acta Archaeologica Lodziensia”, nr 43 i 44, Łódź.*
- Wielowiejski Jerzy
1960 *Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim i rzymskim, „Materiały Starożytne” 6.*
1970 *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi, Wrocław-Warszawa-Kraków.*
1984 *Brązowe wiadra z delfinowatymi okuciami znalezione w Polsce, w świetle nowych badań, „Archeologia” 35, s. 51–71.*
- Woźniak Zenon
1968 *De Besiedlungstetigkeit in Polen in der Latènezeit und die Methoden ihrer*

- Bestimmung*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 302–309.
- 1970 *Osadnictwo celtyckie w Polsce*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- 1972 *Wybrane zagadnienia z okresu przedrzymskiego na terenie Kielecczyny*, „Rocznik Świętokrzyski” 3, s. 84–102.
- 1979 *Starsza faza kultury lateńskiej w Polsce i jej oddziaływanie*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. IV, Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 209–220.
- 1981 *Młodsza faza kultury lateńskiej (celtyckiej) i grupa tyniecka*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. V, Późny okres lateński i okres rzymski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 248–263.
- 1986 *Stan i potrzeby badań nad kulturą lateńską w Polsce*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce*, Kraków, s. 11–24.
- 1990 *Osada grupy tynieckiej w Podłężu, woj. krakowskie*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- 1992 *Zur Chronologie der keltischen Siedlungsmaterielen aus Schlesien und Kleinpoleen*, [w:] *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter, Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mittelelonauegebiet*, Kraków — Karniowice 3.-7. Dezember 1990, Kraków, s. 9–17.
- 1994 *Wczesna faza kultury przeworskiej na Wyżynie Sandomierskiej*, [w:] *Kultura Przeworska*, t. 1, Lublin, s. 127–145.
- 1996 *Neue Forschungsergebnisse über die jüngere Latènezeit in Südpolen*, „Archeo-łoški vestnik” 47, s. 165–172.